

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

6 | Thorbecke's grondwet

Hoofdstuk 6 behandelt de staatsrechtelijke betekenis en politieke toewijding van Thorbecke aan Nederland. Hij zou de democratische eisen stellen die de Bataafse patriotten eerder niet verwezenlijkt zagen: burgerrechten als de erkenning van vrijheidsrechten van het individu. In deze periode ontwaakte als tegenwicht van het katholicisme de protestantse geest die de Nederlandse identiteit verder zou grondvesten op het terrein van de godsdienstige beginselen, de Opstand en het Koninklijk Huis. Hiermee nam de maatschappelijke verzuiling een aanvang waardoor Nederland ging leven in levensbeschouwelijke gescheiden leefwerelden. Namen: Johan van der Capellen, Thorbecke, Isaac Da Costa, Willem III, Koorders, Kant, Pius XII, Hugo de Groot, Groen van Prinsterer, Broere, Pius IX.

6.1 VRIJHEID VAN DRUKPERS EN ANDERE GRONDRECHTEN

Al snel na de ontdekking van de boekdrukkunst werden van kerkelijke zijde ook de nadelen daarvan erkend,¹ wat zou leiden tot eeuwenlange censuur.² Argumenten voor handhaving van een relatieve vrijheid van drukpers waren de economische belangen, het ontbreken van een sterk centraal gezag, dan wel een gebrek aan interesse daarvoor.³ Het opnemen in de grondwet van 1848 van de vrijheid van drukpers was gericht tegen de censuur zoals die eeuwen had plaatsgevonden.⁴ De motivering voor de vrijheid van drukpers was dat het openbaren van gedachten en gevoelens 'een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang der verlichting' is.⁵ Deze motivatie wijst op de erkenning en noodzaak van het recht op ontplooiing van het individu waarmee hij zijn vrijheid in dienst van kennis en wetenschap kan stellen.⁶ De betekenis van de vrijheid van drukpers voor het individu en voor de ontwikkeling van de democratische rechtstaat en invloed op de rechtsorde is nauwelijks te onderschatten.⁷

1 MacCulloch 2005, p. 330.

2 De Meij e.a. 2000, p. 5, Huizinga 1958, p. 121.

3 MacCulloch 2005, p. 166.

4 De Meij e.a. 2000, p. 12.

5 Art. 227 Gw 1815.

6 Ellian 2003, p. 26-36.

7 Waarop gewezen is door Mill, J.S., *On Liberty*, Penguin Books, Harmondsworth 1977 (1859).

Het artikel 227 van de grondwet van 1848 werd in de grondwet van 1815: 'Het is aan elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting, te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlot daartoe noodig te hebben, blijvende nogtans elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft of verspreidt, verantwoordelijk aan de maatschappij of bijzondere personen, voor zo verre deze regten mogten zijn beleedigd'.

Belangrijk was ook: 'Niemand heeft voorafgaand verlot noodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'.⁸ Deze aanvulling legde de verbinding vast tussen de vrijheid van drukpers en wat tegenwoordig een democratisch staatsbestel wordt genoemd.⁹ De tekstuele formulering is sindsdien nagenoeg ongewijzigd gebleven. Naast een censuurverbod geeft het huidige artikel geen duidelijkheid over mogelijke grondslagen van de vrijheid van meningsuiting. Maar rechtsgeleerde auteurs ventileren daarover natuurlijk wel allerlei opvattingen. Boukema ziet de vrijheid van meningsuiting eveneens als voorwaarde voor de ontwikkeling van het individu en stelt: 'De vrijheid die voor de mens onmisbaar is om te kunnen leven in overeenstemming met zijn goddelijke roeping, (is) de geestelijke vrijheid. Om volledig mens te kunnen zijn moet men zijn gedachten en gevoelens vrij kunnen uiten'.¹⁰ Vrijheid dus, maar wel in overeenstemming met 'zijn goddelijke roeping'. Een andere auteur, de staatsrechtgeleerde De Meij, stelt daar een aantal neutrale aspecten tegenover: zelfontplooiing, het vinden van de waarheid, het belang van stabiliteit en maatschappelijke integratie en democratie.¹¹ Terwijl A.J. Nieuwenhuis concludeert dat, naast de betekenis voor het individu, als grondslag van de uitingsvrijheid het staatsrechtelijk belang voor de democratie voorop staat.¹² Bij de grondwetswijziging van 1983 heeft de regering expliciet de grondslagen benoemd die voor alle klassieke grondrechten gelden, namelijk dat deze een bijdrage leveren 'aan de ontplooiing van het individu' en een aantal facetten betreffende het persoonlijk leven beschermen.¹³ Daarmee verbonden zijn de 'uitingsmogelijkheden en deelname aan het openbare leven'. De betekenis voor het individu, diens expliciete deelname aan het openbare leven en het belang daarvan voor de democratie zijn dus als essentieel aangemerkt.¹⁴ Geheel in afwijking van de rechtstaatgedachte meent Van der Schans, een aanhanger van de theocratische gedachte, dat 'elke overheid en samenleving een maatstaf zal hanteren om een verschil te maken tussen goed en kwaad. In onze samenleving is dat de democratie.

8 Art. 8 Gw 1848.

9 De Meij e.a. 2000, p. 12.

10 Boukema 1966, p. 109.

11 De Meij e.a. 2000, p. 28.

12 Nieuwenhuis 1997, p. 246.

13 Kamerstukken II 1975/76, 13 872, nr. 3, p. 10.

14 Kamerstukken II 1975/76, 13 872, nr. 3, p. 10.

Democratie wordt zo een absolute waarheid'. Van der Schans plaatst daar kritische kanttekeningen bij. De vraag dringt zich daarbij op, schrijft Van der Schans, waar de mens die zichzelf 'tot de maat van alle dingen verklaard heeft, de moraal vandaan haalt'.¹⁵ Voor een theocraat is het antwoord op die vraag duidelijk: die moraal komt bij God vandaan.

Bij dat standpunt zijn vele kanttekeningen te plaatsen. Men kan vragen: hoe weten we of we de wil van God wel kunnen kennen? Hoe moeten we dat vaststellen? En wanneer mensen tot verschillende antwoorden op die vragen komen, is dan niet de meest betrouwbare methode om toch weer te gaan kijken naar een meerderheid van stemmen – het democratische principe, kortom?

De theocraat doet altijd voorkomen alsof het zo eenvoudig is vast te stellen wat God van ons vraagt. Maar het probleem is: dat is het juist niet.

Deze algemene problemen met het standpunt van Van der Schans zetten zich voort als het om politieke filosofie gaat. Hij zegt: 'Er zijn tweeërlei burgers, gelovigen en niet gelovigen, maar ook staten, de stad van God en het aards koninkrijk, waarbij de stad van God nooit samenvalt met een aards koninkrijk'.¹⁶

Ook hier wordt weer veel te gemakkelijk verondersteld dat gemakkelijk kan worden vastgesteld wat die stad van God inhoudt. Het probleem is: dat is niet zo.

Een belangrijk verschilpunt tussen het democratisch perspectief en het theocratische heeft betrekking op de zelfbepaling van het individu. Vanuit liberaal staatsrechtelijk denken is het verklaarbaar dat de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, *The Unanimous Declaration of Independence* van 4 juli 1776, naast van vrijheid, spreekt van de *pursuit of happiness* als een fundamenteel en onvervreemdbaar recht.¹⁷ De Declaration of Independence stond dan ook deels model voor de Franse *Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*. Deze verklaring gaat uit van mensenrechten en burgerrechten als grondslag voor een nieuwe democratische staats- en regeringsvorm.¹⁸ De Amerikaanse constitutie, de Franse revolutionaire grondwet en de door Johan van der Capellen tot den Pol uitgedragen opvattingen tezamen hebben *de Burgerlijke en Staatkundige Grondregels*, de fundamentele rechten van de staatsregeling voor het Bataafse volk van 1798 beïnvloed.¹⁹

De Amerikaanse *pursuit of happiness* gedachte gaat uit van de vrijheid die ieder persoon heeft op zijn eigen definitie van geluk en het recht om dat geluk na te streven. Dit impliceert dat een op vrijheid in liberale zin georiënteerde overheid zich terughoudend dient op te stellen en zich niet dient te identificeren met een bepaald mensbeeld, een godsdienst of een levens-

15 Van der Schans 2008, p. 111.

16 Van der Schans 2008, p. 116.

17 Inklaar 2000, p. 22.

18 Boon 2004, p. 19.

19 Schama 2006, p. 74, Wessels 1998, p. 128.

beschouwing.²⁰ In deze, ook in ons land levende rechtstaatopvatting, is het individu de primaire drager van vrijheid.²¹

De staat behoort niet meer te zijn dan een instrument ten behoeve van de handhaving van de openbare orde en veiligheid en de bescherming van zijn eigen vrijheid en die van zijn burgers. De rol van de staat naar zijn burgers toe is primair dienend.²² Dat betekent dat door de staat genomen besluiten in beginsel voor de hele samenleving acceptabel dienen te zijn. Voldoet de staat niet of niet meer aan deze opdracht of schendt de staat vrijheden en rechten van individuen in de samenleving, dan hebben zij het volste recht daartegen in opstand te komen.²³ De dienende functie van de staat in de liberale rechtstaatgedachte impliceert dat de staat geen doelstellingen heeft die niet te rechtvaardigen zijn vanuit zijn primaire constitutionele taak: de bescherming en verdediging van de individuele vrijheden van al zijn burgers. De staat is geen doel in zichzelf maar een middel ter bevordering van economische welvaart, sociale rechtvaardigheid en openbare veiligheid.²⁴

Burgerlijke vrijheden betekenden voor Thorbecke burgerrechten.²⁵ Pas de generatie van Thorbecke zou opnieuw de democratische eisen stellen die de Bataafsche Patriotten eerder geformuleerd hadden, maar die zij niet verwezenlijkt zagen.²⁶ De staat diende deze burgerrechten te geven aan alle leden van de gemeenschap. Thorbecke's sociale politiek, die hij vermoedelijk rond 1860 formuleerde, ging uit van de gedachte van een samenleving waarin rechtsverhoudingen heersten. De rechtstaatopvatting die hieruit voortvloeit, is de volledige en actief na te streven erkenning van de vrijheidsrechten als primaat van het individu. Die opvatting betekende een definitieve breuk met de late middeleeuwen, waarin feodale en strikt theocratische opvattingen heersten met bijbehorende leefregels die ten dienste stonden van vorst en godsdienst.²⁷ Feitelijk was daarin geen keuzemogelijkheid omdat in het standensysteem de collectiviteit het belangrijkste was²⁸ en het individuele belang daaraan ondergeschikt.²⁹ Voor zover personen in dit standen systeem al dragers van rechten waren, kwam dat nagenoeg uitsluitend voor zover ze tot een kerk, stand, klasse of collectiviteit behoorden.³⁰

20 De Wit 1980, p. 105.

21 Burkens 1997, p. 17.

22 De Wit 1980, p. 104.

23 Deze gedachte is onder meer vastgelegd in art. 20, vierde lid, Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland, 41 auflage 2007, Beck-Texte, p. 22.

24 Buijs & Woldring (red.) 2001, p. 135.

25 De Wit 1980, p. 106-107.

26 Romein 1976, p. 492.

27 Katholiek, gereformeerd, joods of wat dan ook.

28 Rodenburg 1992, p. 220.

29 Zoals deze in Europa bestond vóór de Franse revolutie van 1789.

30 Rodenburg 1992, p. 221.

Liberale grondwetten hanteren nog altijd als uitgangspunt het credo van vrijheid en gelijkheid voor de wet en zijn zodanig geformuleerd dat deze van toepassing zijn op alle leden van de gemeenschap.³¹ Vrijheid en gelijkheid in liberaal democratische zin betekent dat de algemeen geldende wetten geen privileges dienen te bevatten.³² Vanuit die opvatting is het interessant te kijken naar de verschillende vrijheidsrechten in onze huidige grondwet. Daarin zijn de vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van politieke meningsvorming vastgelegd,³³ zodat een volledige censuurvrije ruimte voor het individu gegarandeerd is. Met deze gedachte als uitgangspunt is de weg vrij voor een op godsdienstig terrein zoveel mogelijk neutrale staat, waarbij de liberale rechtstaat een onderscheid maakt tussen de publieke en private sfeer.³⁴

Een belangrijk contrapunt tegenover de liberale gedachten werd in de eerste helft van de 19^e eeuw gezet door Isaac da Costa. Onder de veelzeggende titel 'Bezwaren tegen de geest der eeuw' pleitte de in 1823 bekeerde dichter Da Costa nog vergeefs voor de herinvoering van de censuur: '*Temt die noodlottige vrijheid van drukpers, waar door ieder kwaad beginsel, naauwlijks in de hersenen van een kwaadwillige of dommen filosoof uitgebroed, dadelijk in het oneindige vermenigvuldigd wordt, om bij ieder, die het verneemt, de zaden van boosheid aan te kweken en in het wilde te doen opschieten*'.³⁵ De nog jonge liberale staat beloofde de Kerkgemeenschappen godsdienstige vrijheden die de preliberale haar onthield.³⁶

Dat bovenstaande geen sinecure was bleek in 1830 met de krachtige rentree van godsdienstige sentimenten in ons land. Toen ontwaakte 'de geest van het protestantisme, die de geest der vaders was, uit een lange sluimering'. Voor zover het besef van de nationale Nederlandse identiteit nog problematisch was, werd dit met name van de kant van het protestantse volksdeel gefundeerd. Dit viel overigens niet alleen te verklaren uit de aanwezigheid van een groot aantal katholieken op Nederlandse bodem.³⁷ Na de traumatische vernedering van de Belgische Opstand was bij de noordelijke, protestantse Nederlanden dringend behoefte om de eigen identiteit en het zelfrespect weer wat op te vijzelen.³⁸

In 1831 verwoordde Da Costa daartoe de eigenzinnige Oranjemythe: Oranje en Nederland zijn één / Een drievoudig snoer wordt niet ligt, gemakkelijk, verbroken / met Gods Woord is de band die Oranje en Nederland verbindt onverbreekelijk.

31 Theocraten bijvoorbeeld zijn dan ook alles behalve liberaal te noemen.

32 In ons land gaat dit niet altijd op. Bijvoorbeeld m.b.t. bepaalde belastingprivileges en andere uitzonderingen voor het koninklijk huis, gewetenbezwaarden en religieuze instituties.

33 Vrijheid van vereniging en vergadering.

34 Sloot 2004, p. 49-62.

35 I. da Costa, *Bezwaren tegen de geest der eeuw*, Leiden 1823, in: Van Vree 2000, p. 11.

36 Romein 1976, p. 424.

37 Kristel (red.) 2003, p. 69.

38 Schama 2006, p. 39.

Het Nederlandse volk zou volgens Da Costa, die het jodisme had veruuld voor het protestantisme, zelfs de opvolger zijn van het uitverkoren joodse volk. In de jaren na het staatsrechtelijk verlies van België³⁹ vormde de protestanten een kleine meerderheid waardoor hun ideaal van de protestantse Nederlandse natie bijna een tastbare realiteit werd.⁴⁰ In de tijd van nationale vertwijfeling en wanhoop die volgde op de Belgische afscheiding achtte bijvoorbeeld Viotta de volkszang een geschikte methode om het nationale zelfvertrouwen op te vijzelen. De lofliederen op De Ruyter, 'in een blauwgeruite kiel draaide hij aan het grote wiel', en op Piet Hein, 'hij heeft gewonnen de zilvervloot', werden door Viotta op muziek gezet.⁴¹

Dat Koning Willem II niets moesten hebben van katholieken, die het liberale kabinet Thorbecke steunden, is algemeen bekend.⁴² De rooms-katholieke kerk bleef immers de vijand van weleer.⁴³ In het pamflet 'Strijd der beginnselen' van ds. S.H. Koorders in 1858 in *De Fakkel* gepubliceerd, werd dit nog eens fijntjes uiteengezet.⁴⁴ De protestantse weerstand was niet gericht tegen rooms-katholieke gelovigen, maar moest op het afgebakende terrein van de godsdienstige beginselen worden gezocht.⁴⁵ Dit uitgangspunt was eigenlijk simpel, ieder blijft inzake levensvraagstukken, politiek, godsdienst, economie, kunst en wetenschap op eigen terrein.

Koorders verbond daaraan de conclusie dat men wel kon overwegen staat en kerk van elkaar te scheiden, maar de protestanten dienden zich te realiseren dat dit riskant was, omdat die opvatting niet werd gedeeld door de katholieken. Daartoe stelde Koorders dat 'Rome's godsdienst een godsdienst van staatkunde' is en 'Rome's kerk is Rome's staat' en voorts dat Rome 'zich oneindig minder met de dingen des hemels dan met de dingen der aarde' bemoeit.⁴⁶

Een tweede argument was dat katholieken in de ogen van de Noord-Nederlandse protestanten geen Nederlanders waren.⁴⁷ Het waren vreemdelingen en bijwoners⁴⁸, net als 'de Belgen'.⁴⁹

Afgaand op de uitspraken van de protestantse leiders uit die tijd was er voor katholieken eigenlijk geen plaats in het jonge vaderland. De latere minister van Rooms-Katholieke Eeredienst en eerste rooms katholieke

39 Nederland erkende België pas in 1839 als soevereine natie.

40 Houkes 2009, p. 27-28.

41 Koch 1996, p. 44.

42 Beunders 2005, p. 140, vgl De Rooy 2005, p. 69.

43 Zo ook koningin Wilhelmina die bij de heropening in 1944 van het gezantschap bij de Heilige Stoel haar verzet daartegen zou hebben verwoord met de uitspraak: 'de Paus heeft een Te Deum laten zingen na de sluipmoord op mijn voorvader Willem van Oranje', in: Blom 2004, p. 14.

44 Kristel 2003, p. 65.

45 Kristel (red.) 2003, p. 69. Ook kan hiermee de verzuiling worden gemarkeerd.

46 Kristel (red.) 2003, p. 68.

47 De Rooy 2005, p. 70.

48 Kristel (red.) 2003, p. 68.

49 België telde in 1846 slechts 7368 protestanten, in: Adams and Overbeeke, 2008, p. 3 en Couvée en Pikkemaat 1963, p. 168.

minister van Justitie L.A. Lichtenvelt merkte daarover op: 'Wat mij meer schokt dan ik kan uitdrukken, dat is, dat men de protestanten een grote verdraagzaamheid voorgeeft, maar deze in de praktijk tot nul wordt gereduceerd'.⁵⁰ Groen van Prinsterer meende zelfs dat de overwegend roomse gewesten beneden de Moerdijk, Brabant en Limburg, maar beter in een losse federatie met het land verbonden konden blijven. Het Nederlandse volk, zo stelde hij 'is toch, waar het niet Christelijk bleef, bij overlevering nog anti-Catholijk'.⁵¹ Godsdienstige motieven waren het die met de Unie van Atrecht en Unie van Utrecht een proces van statelijk uiteengroeien in gang zette en een tolerant naar elkaar toegroeien van protestanten en katholieken drie eeuwen later nog altijd onmogelijk maakte.⁵²

Bestuurlijke ontwikkelingen en verhoudingen in de Nederlandse politiek kunnen als voedingsbodem worden gezien van het Thorbeckiaans liberalisme⁵³ en zijn staatkundige programma.⁵⁴ In dit programma richtte Thorbecke zich tot katholieken en dissenters die zich aan de calvinistische druk trachten te ontworstelen om hun oude doelstellingen in een liberaal programma te gieten. Dat wil zeggen tegen de Oranjes en tegen de heersende kerk.⁵⁵ Deze opvatting ontstond overigens pas na de abdicatie van Willem I in 1840 en na toetreding van regenten in de regering van Willem II.⁵⁶ De term liberaal verwijst in dit tijdvak nog vooral naar een artistiek en intellectueel denkbeeld, gebaseerd op een onschokbaar vertrouwen in een vrije ontwikkeling van mensen op elk gebied, de vooruitgang en de menselijke rede.⁵⁷ Velen vonden hun geestelijke aspiraties niet in de Verlichting, maar nog altijd in de orthodox calvinistische geloofsrichting. De Wet op de Kerkgenootschappen van 1853 zou deze aspiraties later ratificeren. Deze wet, waarin nadrukkelijk werd vastgesteld dat geen uiterlijk godsdienstig vertoon gevoerd mocht worden, was vooral een concessie aan de protestanten.⁵⁸ Het liberalisme als klankbord sprak in eerste instantie vooral hen aan die voor 1848 nauwelijks toegang hadden tot de elites, in casu katholieken of groepen protestanten die niet tot de Nederlands hervormde kerk behoorden, zoals de doopsgezinden of een lutheraan als Thorbecke.⁵⁹ De liberale scheiding van kerk en staat stimuleerde in ons land de ontplooiing van de katholieke kerk, die nog lang met de naweeën van de achtergestelde maatschappelijke positie te maken zou blijven hebben.⁶⁰

50 De Rooy 2005, p. 71, vgl. Verburg 1994, p. 273.

51 Van de Sande 1998, p. 112, Van de Sande 1989, p. 101.

52 Couvée & Pikkemaat 1963, p. 167.

53 Kossmann 2006, p. 154.

54 Spoormans 1988, p. 120-121.

55 Spoormans 1988, p. 120-121, Kossmann 2006, p. 164.

56 Kossmann 2006, p. 154.

57 Van Vree 2000, p. 24.

58 Van de Sande 1998, p. 105.

59 Kossmann 2006, p. 164.

60 Te Velde 2007, p. 110.

Algemeen wordt aangenomen dat de belangrijkste grondwet voor ons land die van 1848 is, gebaseerd op de verworvenheden van de Franse Revolutie.⁶¹ Maar het was de republikeinse staatsregeling van 1798 die, aangevuld met de ideeën van Van Hoogendorp's 'Schets van een grondwet' uit 1812,⁶² de moderne Nederlandse eenheidsstaat vormgaf. Dat Thorbecke op dit staatsrechtelijke fundament onze dan nog jonge constitutionele monarchie verder heeft vormgegeven doet daaraan niets af.⁶³ Thorbecke zou bij diens werkzaamheden veel waardering uitspreken voor Simon van Slingelandt die in 1727 Raadspensionaris werd onder de voorwaarde dat hij zou afzien van zijn plannen voor constitutionele, lees democratische, hervormingen.⁶⁴ De invloed van de historische rechtsschool, het romantische doctrinarisme⁶⁵ waarmee Thorbecke tijdens zijn studiereizen door Duitsland in aanraking was gekomen, is van grote invloed geweest op zijn organologische denken.⁶⁶ Kenmerkend voor de historische rechtsschool is de 'romantische reactie' op het natuurrechtelijk denken van rationalistische verlichtingsfilosofen als Kant en Hegel.

Voor Kant (1724-1804) geldt als één van de belangrijkste representanten van de Verlichting. Kants doel was de door politieke en godsdienstige autoriteiten vertegenwoordigde meningen en normen niet alleen kritisch te onderzoeken maar eventueel aan te passen of door andere te vervangen: *Den Mensch soll nicht blind den Meinungen und Dogmen der Autoritäten folgen, sondern selbst nachdenken.*⁶⁷

De klassieke rechtvaardiging aangaande het rechtmatig spreken van de rooms-katholieke kerk in concrete waardenconflicten is de zelfgesuggereerde competentie van de kerk op het gebied van het natuurrecht.⁶⁸ De traditionele argumentatie voor die competentie bestaat uit een bewijsvoering waarin gewezen wordt op de verkondigingsopdracht en competentie van de kerk en haar ambt, de samenhang tussen ethisch handelen en heil en tussen natuurlijk zedelijk inzicht en openbaring.⁶⁹ In een redevoering op 2 november 1954 van paus Pius XII (1876-1958) stelt deze dat de autoriteit van de kerk niet gebonden is aan de grenzen van de zuiver godsdienstige aangelegenheden, integendeel. 'Tot haar bevoegdheid behoort ook het gehele bereik der natuurwet, haar verkondiging, uitleg en toepassing, voor zover het hun zedelijk karakter betreft. Het naleven van de natuurwet behoort volgens Godsverordening tot de weg waarlangs de mens zijn bovennatuurlijk

61 Van Dijk & Massink 1998, p. 8.

62 Wessels 1998, p. 134.

63 Rosendaal 2005, p. 26.

64 Wessels 1998, p. 112.

65 Kossmann 2006, p. 157.

66 H.W. von der Dunk 1976, p. 98. Organen als gemeente, provincie.

67 Ulfing 2006, p. 212.

68 Merks 1987, p. 56.

69 Maar hoe je het wendt of keert, het geheel is volledig mensenwerk, die binnen het zelfde instituut is ontwikkeld.

doel dient na te streven'.⁷⁰ Een dergelijk standpunt maakt de kerk natuurlijk tot laatste beoordelende instantie in allerlei politieke aangelegenheden. Van een scheiding van kerk en staat is geen sprake meer.

Het vroeg natuurrechtelijk denken waarop de kerk zich beriep was al verwoord door Hugo de Groot (1583-1645).⁷¹ Op de vraag wat normen hun verplichtende karakter geeft, antwoordde De Groot: 'een voorschrift dat Gods wil uitdrukt dat het goede gedaan en het kwade vermeden moet worden'.⁷² Het natuurrecht sluit daar op aan. In de bewoordingen van de achttiende-eeuwse Encyclopédie: natuurrecht is 'identiek met de menselijke rede zelf en daardoor de universele grondslag voor alle concrete en rechtmatige wetgeving'.⁷³ Het natuurrecht verklaarde dat de mens, ongeacht zijn plaats en rol in de samenleving, door God met aangeboren natuurlijke rechten was begiftigd, die ook door de machtigen diende te worden gerespecteerd.⁷⁴

Latere Verlichtingsfilosofen legden vooral de nadruk op datgene wat allen bindt: de menselijke natuur, die zichzelf overal gelijk blijft.⁷⁵ De vraag waar normen en waarden vandaan komen en wat hun een dwingend karakter geeft is derhalve al oud.⁷⁶

6.2 DE GRONDWET VAN 1848

Ook Thorbecke kon niet in de tijd vooruit zien, maar wij kunnen wel achteraf vaststellen dat zijn voorbereidende staatsrechtelijke werkzaamheden onontbeerlijk waren voor zijn wetslagen in 1848. Een reactie op de in de grondwetsherziening van 1840 opgenomen bepaling dat de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen aan ieder gewaarborgd wordt, is door Thorbecke opgenomen in zijn tweede radicalere⁷⁷ *Aanteekening op de Grondwet*⁷⁸ en luidt daar: 'Welligt maakt men bij de eene herziening geen zwaarigheid te zeggen: Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid'. Daarvoor bepleitte hij in *Over het Hedendaagsche Staatsburgerschap* uit 1844 nog voor een constitutionele vorm van politiek voeren. Politici dienden voor het dagelijks bestuur de grondwet als uitgangspunt te nemen en zich niet te laten leiden door persoonlijke beginselen of de belangen van bepaalde groepen.⁷⁹

70 Merks 1987, p. 57.

71 Crombach 2009, p. 190.

72 Crombach 2009, p. 190.

73 De Franse Encyclopédie uit 1772 was geredigeerd door d'Alembert en Diderot en medewerking van Rousseau en was sterk polemisch en antiklerikaal van opzet. Zowel de katholieke kerk als het christelijk geloof werden stevig aangepakt.

74 H.W. von der Dunk 1976, p. 53.

75 Wessels & Van den Bosch 1997, p. 82.

76 Crombach 2009, p. 196.

77 Kossmann 2006, p. 103.

78 Thorbecke *Aanteekening op de Grondwet*, (nieuwe) tweede uitgave, tweede deel (1843), 's-Gravenhage 1843, p. 210.

79 Van Raak 2003, p. 26.

Daarop werd Thorbecke, net als overigens Fortuyn in 2001,⁸⁰ bestookt met verdachtmakingen en smaad, waarbij menigmaal het woord 'Jakobijn' viel. Door wrokkige, belangzuchtige predikanten en ambtenaren werd alles in het werk gesteld om Thorbecke uit te schakelen of in een negatief daglicht te stellen.⁸¹

Thorbecke's ontwerp van de Grondwet van 1848 heeft een onmiskenbaar natuurrechtelijk karakter.⁸² Hij ging uit van het liberale vrijheidsbeginsel: 'Omdat allen van nature gelijk zijn, dient iedere burger eenzelfde recht op vrijheid te hebben.'⁸³ Hierbij mag de naam van Johan van der Capellen overigens niet ontbreken als het gaat om de grote beginselen die het liberalisme in de grondwet heeft neergelegd. Dit betreft dan met name vrijheid van drukpers of vrijheid van meningsuiting, maar ook de vrije beraadslaging dan wel vrijheid van vereniging en vergadering.⁸⁴

Het individuele vrijheidsrecht van de burger is het uitgangspunt, beperking van vrijheidsrechten de uitzondering.⁸⁵ Het is vanuit dit liberaal staatsrechtelijk denken de eerste opgave aan de wetgever om aan allen gelijke vrijheidssferen toe te delen.⁸⁶ Vrijheid is de onbetwiste hoofdregel en behoeft geen enkele rechtvaardiging of legitimatie. Art. 188 van de grondwet van 1848 luidde: 'De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd'.⁸⁷ Vooral de term 'begrippen' bleek een obstakel.⁸⁸ Want hoewel Thorbecke's voorstel door de regering werd overgenomen, was de Kamer van mening dat het ontwerp van de wettekst te liberaal was en dat deze ingeperkt diende te worden.⁸⁹ De deur zou anders wagenwijd worden opengezet voor het verspreiden van 'allerlei voor de rust en orde der maatschappij en de goede zeden verderfelijke leerstellingen en begrippen'.⁹⁰ Hiermee werd ook verwezen naar de machtspositie van de kerk.⁹¹

Vanuit de Kamer werd grote druk op Thorbecke uitgeoefend om voor de wettekst dat 'het belijden van godsdienstige meningen aan dezelfde verantwoordelijkheid onderworpen blijft, als dat van alle andere meningen' te kiezen boven een andere formulering.⁹² Het is een debat dat tot op de dag van vandaag voortduurt: verdienen godsdienstige meningen een speciale bescherming boven niet-godsdienstige meningen? De Kamer gaf met de

80 Monasch 2002, p. 105.

81 De Wit 1980, p. 51-50.

82 Van Dijk & Massink 1998, p. 100.

83 John Locke, Immanuel Kant maar ook de Déclaration, art. 1 : Les hommes naissant et Demeurent Libres et égaux en droits.

84 Wessels 1998, p. 119.

85 Burkens 1997, p. 19.

86 Mill (1859) 2007, p. 52-100.

87 Thorbecke Aanteekening op de Grondwet, art. 188 (nieuwe) tweede uitgave, tweede deel (1843), 's-Gravenhage 1843, p. 210.

88 Van Bijsterveld 2003, p. 29-36.

89 Van Deth & Vis 1995, p. 32.

90 Van Bijsterveld 2003, p. 29-36.

91 Houkes 2009, p. 30.

92 Van Bijsterveld 2003, p. 29-36.

genoemde vraag aan Thorbecke expliciet aan dat de vrijheid van godsdienst inclusief de vrijheid van godsdienstige meningsuiting naar zijn oordeel *niet* met de vrijheid van meningsuiting onder dezelfde noemer thuishoorde. Ook Groen van Prinsterer, Thorbecke's latere antirevolutionaire tegenspeler, verzette zich, zoals men kan verwachten, tegen het standpunt van Thorbecke. Als politicus was Groen niet alleen parlementariër maar vooral evangelist, zoals hij uitdroeg in zijn eigen krant *De Nederlander*.⁹³ Politici die zich zoals Groen van Prinsterer in de kamer beriepen op godsdienstige beginselen⁹⁴ plaatsten zich volgens Thorbecke echter buiten de politiek.⁹⁵ Het is een debat dat in de 21ste eeuw weer opnieuw gevoerd zou worden tussen John Rawls en Jürgen Habermas.⁹⁶

Met de toevoeging van de zinsnede 'behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen overtreding van de Strafwet' werd eenstemmigheid bereikt over de wettekst. Deze laatste bepaling had als oogmerk de katholieke emancipatie en katholieke godsdienstige uitingen, zoals processies, te beperken. Zeker voor de bewoners boven de grote rivieren⁹⁷ gold dat 'bij niet-katholieken de tolerantie voor processies gering was'⁹⁸ en 'deze ook niet van niet-katholieken geveerd kon worden'.⁹⁹

Hiermee gaf de Kamer impliciet aan dat protestanten in ons land beschermd dienden te blijven tegen uitingen van katholiciteit in het publieke domein. Ons land diende als protestantse natie zijn afkomst en toekomst te waarborgen, was de algemene gedachte. De staat had niet alleen het recht maar ook de plicht om zich met alle onderwerpen des levens te bemoeien, en met godsdienst bovenal.¹⁰⁰

Nederlandse conservatieven konden zich tot diep in de negentiende eeuw een betrekkelijk improvisatorische bestrijding van het liberalisme permitteren.¹⁰¹ Hoewel godsdienstige tolerantie ook in de negentiende eeuw geen gemeengoed was, werd in 1848 bij grondwetswijziging de vrijheid van kerkelijke organisaties erkend. Dit betekende een belangrijke verandering in de verhouding tussen kerk en staat. Want tot dan toe werd streng opgetreden ingevolge art. 191 van de grondwet van 1815 tegen samenkomsten van andere gelovigen dan die welke 'uitsluitend' voorzagen in de bescherming van 'bestaande' gezindten. In het kader van art. 290 en 291 van de Code pénal¹⁰²

93 Van Raak 2003, p. 27.

94 Groen van Prinsterer is de grondlegger van de protestants-christelijke politieke partijen en de grote politieke opponent van Thorbecke, in Meijering 2009, p. 129.

95 Van Raak 2003, p. 27.

96 Loobuyck, Patrick, 'De plaats van levensbeschouwelijk geïnspireerde standpunten en argumentaties op het politiek forum: de standaardvisie in vraag gesteld', in: *Bijdragen, Internationaal Journal in Philosophy and Theology*, 67 (1), 2006, pp. 3-22.

97 Akkermans, Bax & Verhey 1999, p. 83.

98 HR 29 november 1918, w 10346, NJ 1918, 1237.

99 Actueel is de discussie over het toestaan van de oproep vanaf minaretten in ons land.

100 Kristel 2003, p. 74.

101 H.W. von der Dunk 1976, p. 121, Kossmann 2006, p. 161.

102 Pas in 1888 werd een Nederlands Wetboek van Strafrecht van kracht.

werd opgetreden tegen vergaderingen van meer dan twintig personen, die strafbaar waren en veelal ook niet werden gedoogd.

Omdat katholieken hier leefden '*in partibus infidelium*', oftewel te midden van de ongelovigen,¹⁰³ werden in ons land in 1827 en 1841 pogingen ondernomen om de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen en de officiële kerkorde in te voeren. Zowel koning Willem I als koning Willem II sloot daartoe een concordaat met de paus. Maar even zo vaak werd onder druk van protestantse regeringsfunctionarissen, en in 1841 ook onder druk van predikanten, het concordaat niet uitgevoerd.¹⁰⁴

De term 'grootprotestantisme' had door zijn verwijzing naar oude Nederlandse beginselen ondertussen politieke betekenis gekregen door de onderhandelingen tussen Willem I en de rooms-katholieke kerk.¹⁰⁵ De katholieke manifestaties riepen zoveel reacties op bij de protestanten dat zich een antikatholieke pers ontwikkelde en antikatholieke verenigingen werden opgericht met als doel de positie van protestanten te versterken.¹⁰⁶ Overigens werd het gewone kerkvolk niet bij deze protesten betrokken, deze moesten het doen met brochures en pamfletten.¹⁰⁷ Ondertussen werd in het maandblad *De Katholiek* rond 1842 onder invloed van de gevierde priester en wijsgeer Cornelis Broere getracht het Nederlands katholicisme intellectueel te verbreden en politiek te bevestigen.¹⁰⁸ Daarnaast speelde bij de behandeling van de begrotingen van 1850 en 1851 de opheffing van de departementen van Eredienst. Hoewel het bestuur van de hervormde en andere erediensten, de zogenaamde 'bestaande protestante gezindten', bij Koninklijk Besluit van 30 oktober 1849 waren toebedeeld aan de minister van Justitie en die van de rooms-katholieke eredienst aan de minister van Buitenlandse Zaken,¹⁰⁹ bleef deze regeling tot 1868 van kracht. De minister van Justitie werd daarna verantwoordelijk voor alle godsdienstzaken.¹¹⁰

In het najaar van 1852 ging het gerucht dat een concordaat zou worden gesloten met Rome, 'een verkoopcontract der Protestantsche vrijheid'. Daarbij werd zeer dreigende taal geuit, zoals 'Een burgeroorlog staat voor de deur' en 'Mr. Thorbecke spiegele zich aan de gebroeders de Witt'.¹¹¹ Deze retoriek voedde bij een groot deel van de protestantse bevolking de door godsdienst gecultiveerde ressentimenten. Maar ook andere onrustgevoelens, zoals de misstanden in de katholieke kerk, de Tachtigjarige Oorlog, de katholieke onderdrukking van protestanten, verhalen over martelaren en brandstapels gingen de gemoederen beheersen.¹¹²

103 Kossmann 2006, p. 229.

104 Houkes 2009, p. 31.

105 Van Raak 1999, p. 32.

106 Houkes 2009, p. 28.

107 Houkes 2009, p. 40-41.

108 Kossmann 2006, p. 161.

109 Den Dekker-Bijsterveld 1988, p. 28.

110 Min. van Justitie Hirsch Ballin, 20 november 2008 in Den Haag, vgl. Verburg 1994, p. 275.

111 Kristel (red.) 2003, p. 70.

112 Houkes 2009, p. 34, zo ook Van Raak 2003, p. 31-32.

Nationale protestantse symbolen als de Opstand en het koningshuis werden steeds vaker ingezet naast de anti-papistische strijdliederen die op straat werden gezongen. De petitiebeweging die onmiddellijk na het bekend worden van de pauselijke breve in 1853 binnen alle protestantse kerken van het land in gang werd gezet, was een initiatief van de Groot-protestantse partij, een gelegenheidsfront onder leiding van voornamelijk Utrechtse hoogleraren.¹¹³ De middelen waarmee in 1853 tot verzet werd opgewekt bestonden voornamelijk uit plakkaats met opruiende teksten, pamfletten en brochures. Het liberale Algemeen Handelsblad, dat in een kalm commentaar wees op het grondwettelijke recht van de katholieken om hun eigen organisatie in te richten verloor op slag de helft van haar abonnees.¹¹⁴

Protestantse bladen als *De Fakkel* of de fel antipapistische krant *Gouds Koninkrijkse* verkondigde al jaren dat de katholieke kerk de Nederlandse protestantse identiteit bedreigde.¹¹⁵ Het betoog van deze bladen zou later door de Aprilbeweging worden overgenomen om daarmee grote delen van de protestantse bevolking te mobiliseren.¹¹⁶

Met een beroep op de liberale Grondwet van 1848 vaardigde paus Pius IX in maart 1853 de breve *Ex qua die* uit, welke tot herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en verdere opbouw van de katholieke kerkorganisatie in Nederland leidde.¹¹⁷ Met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de oprichting van de Aprilbeweging, een door dominees overheerste protestantse volksbeweging, werd 1853 een tumultueus jaar.¹¹⁸ Het concordaat werd als een provocatie beschouwd, zeker toen de motivatie van paus Pius IX bekend werd: 'De Calvinse ketterij had het onkruid gezaaid in dat beminde deel van 's-Herenakker' en het was alom bekend 'hoevele en grote rampen en jammer de Calvinse ketterij aan de zeer bloeiende kerken heeft berokkend'.¹¹⁹

Onder de naam 'Aprilbeweging' marcheerden protestanten in 1853 door de Utrechtse straten als reactie op de paus.¹²⁰ Dit om het gevaar uit Rome te bezweren, dat als het centrum van paapse achterlijkheid werd beschouwd.¹²¹ Dit geschiedde ook onder verwijzing naar de historische strijd tegen het katholicisme tijdens de Tachtigjarige Oorlog.¹²² Het wachten was slechts op de wederinvoering van de Inquisitie dacht men.¹²³

113 Van de Sande 1998, p. 106.

114 De Rooy 2005, p. 68.

115 Houkes 2009, p. 33.

116 Houkes 2009, p. 34.

117 Van de Sande 1998, p. 103.

118 Margry 2000, p. 294, en H.W. von der Dunk 2005, p. 16.

119 Braamhorst 2006, p. 24, zo ook Raedts 2013, p. 13.

120 Van Raak 1999, p. 36.

121 Hofstede maakte o.m. deel uit van de Groninger godgeleerden, een stroming die oude 'echt' Nederlandse beginselen trachtten te verenigen. De aantrekkingskracht van het katholicisme werd door hem verklaard uit de neiging zich te voegen naar de zondige en zinnelijke aard van de mensen, die leidde tot geestelijke vervlakking. Van Raak 2003, p. 34.

122 Palm 2005, p. 49, zo Van Raak 2003, p. 31-32.

123 Van de Sande 1998, p. 105.

De reacties waren tevens gericht tegen Thorbecke.¹²⁴ Had hij dit alles niet laten gebeuren? Thorbecke ontving niet alleen dreigbrieven,¹²⁵ maar de protesten luidden ook de val van zijn kabinet in.¹²⁶

De Aprilbeweging kan in die zin worden beschouwd als een bevestiging van de Grondwet van 1848,¹²⁷ omdat ze vorm gaf aan de nieuwe verhoudingen tussen kerk, staat en koning. Het antikatholicisme dat in Nederland in 1853 de kop op stak, paste overigens volledig in een internationaal patroon. In de Duitstalige landen ageerde destijds de *Gustav Adolf Verein* tegen de toenemende rol van de rooms-katholieke kerk in het openbaar leven terwijl in Engeland de benoeming van bisschoppen in 1850 aanleiding was tot oprichting van de *No Popery*-beweging.¹²⁸

Drijfveer van de Aprilbeweging was godsdienstige intolerantie, waarbij godsdienst en politiek in elkaar overvloeien. Niet staat en politiek, maar kerk en godsdienst bleken de burgers in beweging te kunnen brengen.¹²⁹ De paus werd daarbij in vlugschriften als 'de meeste luxe en grootste oplichter aller tijden' geafficheerd.¹³⁰ Ondanks alle verzet slaagde de kerk erin de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland te vestigen.¹³¹ De paus nam daarbij niet alleen stelling tegen de dreigende almacht van de staat, maar hij verwierp ook het moderne, verlichte denken. Veroordeeld werd ook de gewetens-, geloof- en persvrijheid. Daarbij werd niet alleen elke vorm van kritiek op de kerkelijke staat als dwaling gezien, maar bovendien elke dialoog met andersdenkenden afgewezen.¹³²

In 1985 werd door de toenmalige Acht-Mei-Beweging en een enkele sedevacantistische katholiek¹³³ nog eens dunnetjes tegen de paus geprotesteerd toen hij een bezoek aan de kerkprovincie Nederland bracht en de verhoudingen tussen protestanten en katholieken en katholieken onderling in Nederland tamelijk gespannen waren.¹³⁴ 'Van beide kanten waren we te krampachtig' zou de Bredase bisschop Ernst in 2001 deze situatie schetsen, daarmee doelend op zowel de bisschoppen als de vernieuwingsgezinde organisaties.¹³⁵

124 De Rooy 2005, p. 69.

125 Braamhorst 2006, p. 24.

126 Van Raak 1999, p. 37.

127 Houkes 2009, p. 26.

128 Van Raak 2003, p. 31.

129 Houkes 2009, p. 26.

130 De Jong 2005, p. 100.

131 Kossmann 2006, p. 230.

132 Küng 2004, p. 189.

133 Een katholiek die vindt dat de pauselijke zetel (sinds eeuwen) niet door de terechte persoon wordt bezet.

134 De Acht-Mei-Beweging was een platform van tientallen vernieuwingsgezinde Katholieke organisaties die op belangrijke punten van mening verschilde over de interpretatie van de kerkelijke traditie en de plaats daarin van het leergezag. in: www.katholiek-nederland.nl/abc. De beweging is in 2003 wegens vergrijzing en te weinig participanten opgeheven.

135 [Www/rkkerk.nl/abc](http://www/rkkerk.nl/abc).

In Thorbecke's Grondwet van 1848 ligt niet alleen de grondslag van een nieuwe binnenlandse orde,¹³⁶ maar ook de verzoening tussen vrijheid en zwakte,¹³⁷ terwijl voorts de basis werd gelegd voor de hoofdstructuur en de inrichting van gedecentraliseerde overheidsverbanden in ons land, het organologisch denken.¹³⁸ Daartoe kwamen in 1850 en 1851, zoals bekend, de provincie- en de gemeentewet tot stand. Terwijl naar aanleiding van de grondwettelijke vrijheid van kerkelijke organisaties art. 1 eerste lid van de Wet op de Kerkgenootschappen van 1853¹³⁹ bepaalde dat de staat zich niet meer mocht mengen in internkerkelijke zaken.¹⁴⁰ Het begrip 'kerkgenootschap' kwam tot dan toe alleen voor in de staatsregeling voor het Bataafse volk van 1798. Sindsdien is deze term te vinden in de verschillende staatsregelingen en grondwetten.¹⁴¹

6.3 SCHOOLKWESTIE

Met de bestendiging van de eenheidsstaat traden evenwel gaandeweg steeds scherpere maatschappelijke tegenstellingen naar voren op basis van levensbeschouwing.¹⁴² Al bij de grondwetswijziging van 1840 werd duidelijk dat ondanks de vrijheid van godsdienst de overheid zich niet buiten de oplaaierende godsdienstige conflicten kon houden. Samenwerking met pausgerichte katholieken stond op gespannen voet met het denkbeeld dat Nederland in wezen een protestantse natie was.¹⁴³

Daar kwam bij dat het sinds de Dordtse synode van 1619 bestaand recht van de staat om predikanten voor te dragen of te benoemen in 1861 werd beëindigd en in 1870 een eind kwam aan de directe overheidsbemoeienis betreffende de samenstelling van de besturen van de Nederlands hervormde kerk en de bemoeienis van zijn interne organisatie.¹⁴⁴ Maar de meest omstreden beslissing betrof de toewijzing van overheids gelden voor confessionele scholen.¹⁴⁵ Deze godsdienstkwestie spitte zich toe op de vraag welke rol de overheid had bij de verzorging van onderwijs voor de verschillende bevolkingsgroepen. De schoolkwestie werkte bovendien als een middelpuntvliedende kracht. Katholieken en protestantse antirevolutionairen vonden elkaar steeds meer in de opvatting dat de overheid belangrijke zaken als het onderwijs diende over te laten aan maatschappelijke, lees confessionele

136 Zoals de provinciewet en gemeentewet.

137 Kossmann 2006, p. 166.

138 Kortmann 2001, p. 89.

139 Santing-Wubs, [www.kerkrecht.nl/p. 5](http://www.kerkrecht.nl/p.5).

140 Hirsch Ballin 1987, p. 12.

141 Den Dekker-Bijsterveld 1988, p. 30.

142 Van Deth & Vis 1995, p. 38.

143 De Jong 1999, p. 38.

144 Met de Wet op de Kerkgenootschappen van 1853 kreeg de vrijheid van kerkelijke organisaties een wettelijke basis.

145 Lijphart 1992, p. 36.

organisaties.¹⁴⁶ Het onderwijs is ons 'sjibbolet'¹⁴⁷ stelde Groen van Prinsterer nog in 1864.¹⁴⁸

De confessionelen kwamen uiteindelijk lijnrecht tegenover de liberalen te staan.¹⁴⁹ Aanleiding was de opstelling van het Antischoolwetverbond en de antiliberaal April-beweging¹⁵⁰ tegenover de aanscherping van de liberale onderwijswet van 1878, die zowel de kwaliteit van het lager onderwijs als de nationale eenheid moest bevorderen.¹⁵¹ Deze additionele eisen maakten het openbaar onderwijs duur, waardoor instandhouding van de ongesubsidieerde katholieke en orthodox-protestantse scholen zonder subsidie van de staat sterk werd bemoeilijkt.¹⁵²

Daar kwam nog bij dat katholieken in die tijd bijna altijd, en zeker in de stadsgewesten, zowel bestuurlijk als maatschappelijk de tweede viool speelden.¹⁵³

Deze achterstelling van katholieken in ons land hield aan tot paus Pius IX in 1864 met de encycliek *Syllabus Errorum*¹⁵⁴ het liberalisme verketterde omdat 'alleen de vroomheidelementen de katholieken konden wapenen tegen een 'goddeloze' wereld'. Vanaf toen wezen de Nederlandse bisschoppen per mandement elke niet-katholieke vorm van onderwijs af, hoewel ze aanvankelijk welwillend tegenover het openbaar onderwijs hadden gestaan.¹⁵⁵

Dit mandement kan na de inwerkingtreding van de Wet op de Kerkgenootschappen in 1853 worden beschouwd als eerste officiële koersbepaling van de katholieke kerk ten opzichte van het landsbestuur en de politiek, maar ook van het protestantisme in Nederland. Eén van de eerste stappen van de katholieken was om 'eigen' nationale helden te creëren, zoals de eerste bisschoppen van Nederland, de heiligen Willibrordus, Bonifatius en Servatius, en de dichter Vondel.¹⁵⁶ De Aprilbeweging kan in dat licht worden gezien als een rivaal in de strijd om de verdeling van het historische erfgoed van ons nationaal verleden.¹⁵⁷

146 Dat de politieke strijd voor het bijzonder onderwijs binnen de orthodoxie ook als een splijtzwam heeft gewerkt komt doorgaans niet of nauwelijks aan de orde. Lezenswaardig is in dit verband de dissertatie van historica Houkes Christelijke Vaderlanders uit 2009.

147 Woord waarvan de uitspraak verraad welke taal of welk dialect iemand spreekt en dus uit welk volk (i.c. welke godsdienst) deze stamt, in: van Dalen & Mooijaart 2003, p. 329.

148 Houkes 2009, p. 196.

149 Te Velde. 2007, p. 125.

150 Kossmann 2006, p. 269.

151 Houkes 2009, p. 219, vgl. De Rooy 2005, p. 72.

152 Te Velde 2007, p. 120.

153 Van Koppen en Ten Kate 2003, p. 78.

154 Lijst waarin een aantal dwalingen worden geformuleerd. Pius IX veroordeelde 80 rationalistische, liberalistische en laicistische leerstellingen, in A.M. Heid e.a.1963, p. 1668.

155 Peijnenburg, www.katholieknieuwsblad.nl.

156 Korsten 2008, p. 84.

157 Braamhorst 2006, p. 26.